

doi Two Distinct Versions of the Mystical Exegesis Bahr al-Haqā'iq wa al-Ma'ānī: A Codicological Analysis

 Mohammadreza Movahedi¹

Submitted: 2025-07-28 Revised: 2025-09-14 Accepted: 2025-09-23 Published: 2026-09-23 pp.312-331

Abstract

Two distinct recensions of Bahr al-Ḥaqā'iq, the Arabic mystical tafsīr by Najm al-Dīn Rāzī, have come down to us. The first is a longer and older version, fragmentary and marked by numerous textual lacunae. The second is a shorter, more coherent recension, widely preserved across manuscript collections worldwide. The extended version is densely interwoven with quotations from earlier exegeses—particularly al-Tha'labī's al-Kashf wa-l-Bayān—and reflects the formative stage of Rāzī's interpretive voice. In contrast, the concise version offers a more refined and independent commentary, presenting the author's mystical insights directly, continuing up to Sūrat al-Najm. Significant differences among manuscripts—including in prefaces, sūra arrangement, terminology, and style—alongside the existence of abridgments by later mystics such as 'Alā' al-Dawla al-Simnānī and Shams al-Dīn Sāwajī, necessitate thorough codicological investigation. This study analyzes selected manuscripts and internal textual features to argue that Shams al-Dīn Muḥammad b. Ḥasan al-Sāwajī, a close disciple of Rāzī, prepared a revised and abridged version of the original tafsīr in Shushtar, likely under his teacher's supervision. Most later copies appear to derive from this version. Thus, al-Sāwajī emerges not merely as a transmitter, but as a textual architect whose editorial intervention played a decisive role in shaping the final authoritative recension of Bahr al-Ḥaqā'iq.

Keywords: codicology, mystical exegesis, Bahr al-Ḥaqā'iq, Najm al-Dīn Rāzī, Shams al-Dīn Sāwajī

CONFLICT OF INTERESTS

The authors declare that there is no conflict of interest regarding the publication of this paper.

1. Associate Professor of Persian Language and Literature, Faculty of Literature and Humanities, University of Qom, Qom, Iran. mr.movahedi@qom.ac.ir

This is an open access article under the terms of the [Creative Commons Attribution-NonCommercial License](#), which permits use, distribution and reproduction in any medium, provided the original work is properly cited and is not used for commercial purposes.

© 2024 The Author(s). Journal of Codicology and manuscript research published by Torath pub. on behalf of the Scientific Association of Manuscript Research and Codicology of IRAN.

References:

1. Aflaki, Shams al-Din (1362 [1983/84]), *Manaqib al-'arifin*, ed. Tahsin Yaziji, Tehran, Dunya-ye Ketab.
2. Al-Tha'labi, Ahmad ibn Muhammad (2002), *Al-Kashf wa'l-bayan*, vol. 1, Dar Ihya' al-Turath al-'Arabi, Beirut, Lebanon.
3. Derayati, Mostafa (1390 [2011/12]), *Union Catalogue of Iranian Manuscripts (Fankha)*, comp., Tehran: National Library and Archives of the Islamic Republic of Iran.
4. Dhahabi, Shams al-Din (1989), *Tarikh al-Islam*, ed. 'Umar 'Abd al-Salam Tadmuri, vol. 48, Dar al-Kitab al-'Arabi, Beirut, Lebanon.
5. Husayni, Sayyid Ahmad (1971), *Catalogue of the Manuscripts of the Treasury of the Haydari Rawda in Holy Najaf*, al-Na'man Press, Najaf, p. 28.
6. Safari Aq-Qal'eh, Ali (1396 [2017/18]), *New information on the life of Najm Dayeh in a copy of his tafsir Bahr al-Haqa'iq with a note in his own handwriting*, Gozaresh-e Mirath, nos. 80 and 81.
7. Movahedi, Mohammad Reza (1381 [2002/03]), *On the Other Side of the Mirror: An Introduction to the Mystical Tafsir of Shaykh Najm al-Din Razi*, Tehran, An Publications.
8. Movahedi, Mohammad Reza (1380 [2001/02]), *Najm al-Din Razi and the Mystical Exegesis of the Qur'an*, specialized journal *Beyanat*, 1380, no. 30.
9. Movahedi, Mohammad Reza (1401 [2022/23]), *Findings on the Life and Works of Najm Razi, Research in Mystical Literature (Gohar-e Goya)*, year 16, no. 2 (consecutive no. 49).
10. Movahedi, Mohammad Reza (1394 [2015/16]), *The Sources of Allusions in the Tafsir Ghara'ib al-Qur'an*, series and issue: vol. 5, no. 12.
11. Manuscript no. 822 from the Mar'ashi Najafi Library (from 2:36 al-Baqara to al-Tur), copied in 705.
12. Manuscript 37 of Bahr al-Haqa'iq from the Hasan Husni Pasha Library (Sulaymaniyah Library), copied in 647 and read to the author in 650 (from al-Fatiha to 2:252 al-Baqara).
13. Manuscript 328 of Bahr al-Haqa'iq from the Nur 'Uthman Library, from al-Fatiha to al-Tur, copied in 881.
14. Manuscript no. 189 (Marashi Najafi Library) (from the beginning of al-Baqarah to the end of al-Tawbah) and manuscript no. 5288 (Marashi Najafi Library), without a date of copying (from al-Fatihah to Hud).
15. Manuscript no. 153 of Bahr al-Haqa'iq, Damad Ibrahim Library (complete, with the supplement of Simnani), undated.
16. Manuscript no. 14 of Bahr al-Haqa'iq, Turhan Sultan Library (complete, with the supplement of Simnani), copied in 921.
17. Manuscript no. 94 of Bahr al-Haqa'iq, Raghیب Library. Shams al-Din Savaji (complete, with a non-Simnani supplement), copied in 974.

doi دو روایت متمایز از تفسیر عرفانی "بحر الحقائق والمعانی" بر پایه داده های نسخه شناسی

محمد رضا موحدی^۱

از صفحه ۳۱۲ تا صفحه ۳۳۱ تاریخ دریافت: ۱۴۰۴/۰۵/۰۶ تاریخ بازنگری: ۱۴۰۵/۰۶/۲۳ تاریخ پذیرش: ۱۴۰۴/۰۷/۰۱ تاریخ انتشار: ۱۴۰۵/۰۷/۰۱

چکیده

از تفسیر عرفانی شیخ نجم الدین رازی، موسوم به بحر الحقائق که تأویلات او از قرآن به زبان عربی است، دو روایت یا دو گونه نگارش در دست است. نخست، گونه ای تفصیلی و با قدمت بیشتر که البته بسیار ناقص و با افتادگی های فراوان است، و دیگر گونه ای اختصاری، با انسجام و پختگی بیشتر و تعداد نمونه نسخه های فراوان. از دسته نخست تاکنون تنها سه نمونه در دسترس است، ولی از دسته دیگر، در بیشتر کتابخانه های جهان، نمونه هایی یافت می شود. سبک نگارش این دو دسته نیز متفاوت است. دسته اول که به نظر می رسد تجربه های آغازین مفسر است، مملو است از نقل احادیث، اخبار و اشعار منتخب از دیگر کتب تفسیری و بویژه کتاب الکشف والبيان ثعلبی که براحتی قابل ردگیری و تفکیک است، ولی در دسته دوم، مفسر مستقیماً وارد مباحث عرفانی و تأویلات خود از آیات قرآن شده و این تأویلات را تا سورة النجم ادامه داده است. از سوی دیگر، وجود تنمها و تلخیص هایی از این اثر، از جمله توسط علاءالدوله سمنانی و شمس الدین ساوجی، و نیز نسخه هایی با تفاوت های اساسی در مقدمه، ترتیب سوره ها، یا تعبیرات کلیدی، ما را ناگزیر از تحلیل دقیق نسخه های متعدد آن می سازد. پژوهش حاضر، با تمرکز بر این وجوه نسخه شناسی، کوشیده است تا از خلال داده های عینی و قابل اتکا، تحلیلی روشمند از این تفسیر ارائه دهد؛ تحلیلی که هم در حوزه تاریخ تفکر عرفانی و هم در سنت تفسیر قرآن در ایران، خود مقدمه تحلیل های دیگر خواهد بود.

مقاله حاضر، با تمرکز بر نسخه های خطی این اثر، مدّعی است که عارفی به نام شمس الدین محمد بن حسن ساوجی زیر نظر یا با اجازه استادش نجم الدین رازی، نسخه مطوّل تفسیر را در شوشتر تنظیم و مختصر کرده و سایر نسخه ها از روی همین نسخه شمس الدین ساوجی استنساخ شده است. در نتیجه باید گفت این شاگرد در حقیقت، تفسیر استاد خود را از افزودنی های منابع مشخص، پیراسته است.

کلیدواژگان: نسخه شناسی، تفسیر عرفانی، بحر الحقائق، نجم رازی، شمس الدین ساوجی.

۱. دانشیار گروه زبان و ادبیات فارسی، دانشکده ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه قم، استان قم، ایران. mr.movahedi@qom.ac.ir

Cite this article: Mohammadreza Movahedi. (2026). Two Distinct Versions of the Mystical Exegesis Bahr al-Haqā'iq wa al-Ma'ānī: A Codicological Analysis. Journal of Codicology and Manuscript Research (JCMR) (In Persian: Pizhūhish/hā-yi nuskah/shināsī va taṣṭīḥ-i mutūn). Vol-5, Issue-2, 312-331. <https://doi.org/10.22034/crtc.2025.536222.1197>

۱- مقدمه

در پژوهش های امروزی، مطالعات نسخه شناسی برای شناخت و راهیابی به متون کلاسیک، به ویژه متون عرفانی، نقشی اساسی یافته است. یک شاخه از این مطالعات، شناخت تاریخ مادی و فرهنگی متن است که معمولاً می تواند رازهای مهمی از دورنمایه های متن را برای پژوهشگر بگشاید. ما با بررسی ویژگی های فیزیکی نسخه ها معمولاً می توانیم از: نوع کاغذ، خط، مرکب، جلد، آرایه ها، حاشیه نویسی ها، یادداشت های تملک، وقف نامه ها، و دیگر نشانه های مادی، به داده های فرامتنی بسیاری دست یابیم که بر درک ما از متن بسیار تاثیر گذارند.

همچنین مطالعات نسخه شناسی، به ویژه در وجه کدیکولوژیک، می تواند تاریخ و جغرافیای نگارش نسخه را برای ما روشن ساخته، ساحت هایی مغفول از تطوّر و رشد سلسله ای از معارف بشری را آفتابی سازد؛ کما اینکه مراکز علمی و فرهنگی تولید و نگهداری نسخه ها را بر پژوهشگر معلوم می دارد و تحولات ذوقی، خطاطی و کتاب آرایی در تمدن اسلامی و ایرانی را بازتاب می دهد. این مطالعات مجالی بهتر برای درک و بررسی تعامل نویسنده، کاتب و خواننده، تدارک می بیند تا بتوانیم با بهره گیری از یادداشت های آغازینه یا انجامه ها، حاشیه های کاتبان و هامش بر حاشیه، تعلیقات، و گاه ترجمه های متفاوت در نسخه ها، دریابیم که یک متن چگونه در ادوار مختلف درک و تفسیر می شده است و یک اصطلاح یا یک جمله دعائیه چه نوع واکنشی از مخاطب برمی انگیزد. به عبارت دیگر، نسخه شناسی قبل از مواجهه مستقیم با متن، امکان درک لایه های پنهان ارتباطی میان مولف، نسخه نویس و خواننده را فراهم می آورد.

آنچه در پژوهش حاضر مورد بحث است، بیشتر ناظر بر همین گونه مطالعات است که به پژوهشگر کمک کند تا با بهره گیری از همه اطلاعات فرامتنی در نسخه های گوناگون از تفسیر عرفانی "بحر الحقائق و المعانی"، سیری از تطوّر نسخه های این تفسیر و تصرفات احتمالی و تلخیص یا تکمیل سازی نسخه ها را پیش روی آورد و از قضاوت های عجولانه بپرهیزد. بحر الحقایق والمعانی از جمله آثار برجسته در تاریخ تفسیر عرفانی است که هم از حیث محتوای صوفیانه و هم از منظر تحولات نسخه ای، اهمیت ویژه ای دارد. این اثر با وجود شهرتش، تا دهه های اخیر انتسابش به نجم الدین رازی معلوم نبود و گاه به نجم الدین گبری نسبت داده می شد. بررسی داده های نسخه شناسی نشان می دهد که نه تنها مؤلف اصلی اثر نجم الدین رازی، صاحب مرصاد العباد است، بلکه ساختار،

سبک و منابع اثر نیز با آثار شناخته شده او هماهنگ است. از سوی دیگر، وجود تنمها و تلخیص هایی از این اثر، از جمله توسط علاءالدوله سمنانی و شمس الدین ساوجی، و نیز نسخه هایی با تفاوت های اساسی در مقدمه، ترتیب سوره ها، یا تعبیرات کلیدی، ما را ناگزیر از تحلیل دقیق نسخه های متعدد آن می سازد. پژوهش حاضر، با تمرکز بر این وجوه نسخه شناسختی، کوشیده است تا از خلال داده های عینی و قابل اتکا، تحلیلی روشمند از این تفسیر ارائه دهد؛ تحلیلی که هم در حوزه تاریخ تفکر عرفانی و هم در سنت تفسیر قرآن در ایران، قابل توجه است.

۲- معرفی اثر و نسبت آن با نجم الدین رازی

شیخ نجم الدین رازی در سال های پایانی عمر خویش در بغداد، تفسیری عرفانی و برمذاق اهل تأویل برقرآن نوشت به عنوان: «بحر الحقائق والمعانی فی التفسیر السبع المثانی» که بعدها بیشتر به نام «تأویلات النجمیه» شهرت یافت. در باره مفسر این اثر و نیز آشنایی با دیگر آثار او، خوشبختانه کتب و مقالات بسیاری می توان یافت که پیشینه این پژوهش را شکل می دهند. از میان کتب تراجم و تواریخی که ما را در زمینه شناخت نجم الدین، یاری می رسانند، بی شک باید از الوافی بالوفیات و مهمتر از آن، تاریخ الاسلام دَهَبی یاد کرد. ابن الفوطی نیز در مجمع الآداب فی معجم الالقب خویش، برخی از مریدان و شاگردان نجم الدین رازی را معرفی کرده است. گویا در زمان تألیف مقدمه مشروح مرصاد العباد از سوی استاد محمدامین ریاحی، هنوز کتاب تاریخ الاسلام دَهَبی به چاپ نرسیده بود و به همین جهت ایشان مبنای مستندات تاریخی خود را بر نسخه ای خطی از الوافی بالوفیات، قرار داده، مطالب آن را نقل کرده است. اما باید دانست که مطالب صَفَدی در الوافی بالوفیات با کمی اختصار از تاریخ الاسلام دَهَبی نقل شده است (موحدی، ۱۳۸۱: ۳۳-۳۵). با دست یابی به نسخه ای خاص از این تفسیر، یعنی نسخه ۳۷ کتابخانه حسن حُسنی پاشا و مقدمه منحصر به فرد آن، بسیاری از اطلاعات ما در باره نجم الدین رازی دچار دگرگونی و نیازمند بازبینی شده است (صفری آق قلعه، ۱۳۹۶: ۱۱۹-۱۲۱). برخی از مهم ترین آن یافته ها به اجمال چنین است:

۱-۲. در باب ولادت شیخ نجم الدین رازی به قطع باید سال ۵۷۲ را پذیرفت و سال وفات وی را به احتمال ۶۵۶ دانست و نه ۶۵۴ (موحدی، ۱۴۰۱: ۲۶).

۲-۲. در باره معرفی چهار استاد طریقت خود با این ترتیب، آگاهی های دقیق تری کسب می کنیم: ۱. شیخ مجدالدین بغدادی، ۲. نجم الدین کبری، ۳. تاج الدین اُشنهی، ۴. شهاب الدین سهروردی.

۳-۲. در بیان پیشینه اثر تفسیری خود و اقتباس ها از الکشف و البیان ثعلبی، درمی یابیم که نجم الدین در این مرحله از نگارش تفسیر، شدت وابسته به الکشف و البیان ثعلبی است و از همان ابتدای مقدمه با ذکر منبع، مواردی فراوانی از ثعلبی نقل قول دارد (همان، ۲۴).

۴-۲. ارتباطی وثیق با سهروردی: برخلاف دریافت های نادرست از کتاب مرصادالعباد، ارتباط نجم دایه با سهروردی، یکباره و کوتاه نبوده، بلکه او در سال های متمادی به خدمت سهروردی رسیده و چندین بار حلقه ارادت و اجازه های خود را تمدید کرده است (همان، ۲۱).

۵-۲. قضاوت های ناروا: آنچه بر قضاوت های شتابزده تأثیر گذاشته، اطلاعات ناقص و اختلاط نسخه ها در خصوص حادثه ای است که مؤلف می توانست بی هیچ ذکر از آن، بگذرد تا آیندگان دچار سوء قضاوت نشوند؛ آن گونه که در نوشته های چند دهه گذشته به تکرار در باره ترک خانواده و فرار نجم الدین از ری و... نوشته اند (همان، ۲۲).

۶-۲. بازگشت چندباره نجم رازی به ایران پس از حمله مغول: بر اساس این شرح حال در مقدمه تفسیر، پیداست که پس از استیلای مغول نیز بارها به ایران آمده و در خوزستان و بخصوص شوشتر در حدود سه سال اقامت داشته است.

۷-۲. عدم اشاره به تفسیر نجم کبری: نجم رازی آنگاه که حق سلمی و قشیری و غزالی را می گذارد، و نیز از حقی که امثال حارث محاسبی و ابوطالب مکی بر این سه بزرگ داشته اند، یاد می کند، هیچ سخنی از مباحث تفسیری نجم الدین کبری به میان نمی آورد.

۸-۲. احتمال چند مرحله ای بودن نگارش تفسیر و املای آن بر شاگردان: می توان حدس زد که نسخه ۳۷ حسنی پاشا از نخستین نگارش های تفسیر بحرالحقایق بوده، که بر اساس مقدمه آن، در سال ۶۳۵ یعنی در شصت و سه سالگی مؤلف، تألیف شده و کتابت آن (تا پایان جزو دوم قرآن؛ یعنی آیه ۲۵۲ بقره) میان سال های ۶۴۷ تا ۶۵۰ هجری، به انجام رسیده و بر مریدان املاء شده است. این تفسیر بعدتر توسط مرید نجم الدین یعنی شمس الدین ساوجی تلخیص شده و هر دو روایت تفسیری، در دهه های بعد توسط مریدان و خانقاهیان به استنساخ رسیده است (همان، ۲۵).

به هر حال در باره این اثر تفسیری باید به اختصار گفت: نسخه تفسیر بحرالحقایق والمعانی فی تفسیر سبع المثانی (از آغاز تا پایان سوره طور) که گاه تأویلات نجمیه نیز خوانده شده، اثری است که بر پایه نگرشی صوفیانه و تأویلی به قرآن تدوین شده و با اینکه به مکتب عرفانی خراسان تعلق دارد، اما مدّعی برخی مریدان سلسله کبرویه و نیز آنچه در برخی نسخه های متأخر و یا چاپ دارالکتب العلمیه بیروت، مبنی بر انتساب این اثر به نجم الدین کبری آمده، بوضوح اشتباه است.

از این تفسیر عربی، نسخه های پراکنده ای در کتابخانه های مختلف جهان یافت شده است که موارد استقراء شده آن، بیش از چهل نسخه را شامل می شود. اگرچه اکثر این نسخه ها کامل نیست و گاه تنها تفسیر چند سوره از قرآن

را در بردارد، ولی با کنار هم چیدن برخی از این نسخه ها، می توان به نسخه ای کامل از این تفسیر دست یافت. یکی از مهم ترین نسخه هایی که از این تفسیر در دست است، متعلق به نظام الدین اعرج نیشابوری (متوفای پس از ۷۲۸هـ) صاحب تفسیر مهم «غرائب القرآن و رغائب الفرقان» است. نیشابوری از این نسخه در موارد بسیار در تفسیر خود بهره برده است (موحدی، ۱۳۹۴: ۶۸-۶۹)

ادامه و تکمیل این تفسیر دست کم توسط دو نویسنده، صورت گرفته که مشهورترین آن دو، علاءالدوله سمنانی است. از میان نسخه های موجود و در دسترس، مع الأسف تنها چند نسخه ناقص و با کاستی های بسیار، بخش نخست تفسیر را دربر دارد. عمده نسخه های به جامانده از این اثر، بیشتر شامل بخش های پایانی تفسیر است و پژوهشگر را در اوائل متن تنها می گذارد. البته نسخه های متأخر کامل ترند و برخی از آنها علاوه بر بخش های آغازین، جزء مربوط به تتمه علاءالدوله سمنانی را هم شاملند.

نسخه های دربردارنده سوره های نخست نیز هرکدام به گونه ای دچار کاستی اند: از افتادگی گوشه های برخی نسخه ها، یا سقطات سطرهای آغازین یا پایانی صفحه، حذف سلسله رؤات و خلاصه سازی روایات در برخی نسخه های دیگر، تا جا به جایی صفحه ها و افتادگی های طولانی (در حد بیست صفحه) در میانه يك سوره، بخش نخست این تفسیر را دچار نوعی تشویش و آشفتگی کرده است که خود افزون برگردن روال تصحیح، موجب احتیاط هر چه بیشتر پژوهشگر در پذیرش اصالت یا صورت نهایی متن، بوده است.

۳- طبقه بندی نسخه ها (کامل و ناقص)

در میان نسخه های موجود از بحرالحقائق والمعانی، پراکندگی ساختاری و محتوایی چشم گیری دیده می شود. برخی از مهم ترین نسخه های کامل از این تفسیر را می توان چنین فهرست کرد:

۱. نسخه شماره ۸۲۲ از کتابخانه مرعشی نجفی، (از ۳۶ بقره تا طور) کتابت ۷۰۵ 1

۲. نسخه ۳۲۸ کتابخانه نورعثمان. از فاتحه تا طور. کتابت ۸۸۱

۳. نسخه ۱۵۳ کتابخانه داماد ابراهیم (کامل با تکمله سمنانی) بی تا

۴. نسخه ۹۲ کتابخانه شهیدعلی پاشا. دوره کامل با تکمله سمنانی. بی تا

۵. نسخه ۵۳ کتابخانه بشیرآغا (از ابتدای فاتحه تا ناس با تکمله حقایق التفسیر) کتابت ۹۰۷

۶. نسخه ۱۴ بحرالحقائق تورخان سلطان (کامل با تکمله سمنانی) کتابت ۹۲۱

۷. نسخه ۲۳۳ کتابخانه فاتح (از سوره اسراء تا ناس. با تکمله غیر سمنانی، عین راشد) کتابت ۹۶۳

۸. نسخه ۹۴ کتابخانه راغب، با اختصار شمس الدین ساوجی (کامل. با تکمله غیر سمنانی) (کتابت ۹۷۴

۹. نسخه ۲۱ کتابخانه راشدافندی. (دوره کامل با تکمله غیر سمنانی) بی تا

۱۰. نسخه ۱۸ کتابخانه حالت افندی (از ابتدای فاتحه تا ناس. با تکمله سمنانی) (کتابت ۱۰۸۵

و برخی دیگر از نسخه های ناکامل اما با اهمیت از این قرارند:

۱۱. نسخه ۲۳۱ کتابخانه فاتح (از فاتحه تا پایان مائده) (کتابت ۶۹۳

۱۲. نسخه ۳۷ از کتابخانه حسن حسنی پاشا (کتابخانه سلیمانیه) کتابت ۶۴۷ است و در سال ۶۵۰ بر مولف قرائت شده (از فاتحه تا ۲۵۲ بقره با مقدمه و متن متفاوت)

۱۳. نسخه ۵۲۸۸ کتابخانه مرعشی (از فاتحه تا هود) بدون تاریخ کتابت

۱۴. نسخه ۱۸۹ کتابخانه مرعشی نجفی (از اوایل بقره تا آخر توبه)

۱۵. نسخه ۲۱۱۶ کتابخانه آستان قدس رضوی (از مومنون تا طور) کتابت ۷۱۰

۱۶. نسخه ۲۳۲ کتابخانه فاتح (از یونس تا طور) بی تا

۱۷. نسخه ۱۶۵ کتابخانه شهید علی پاشا. صرفا تکمله سمنانی. تاریخ کتابت ۷۸۰

(درایتی، فنخا، ۱۳۹۲: ۵/ ۷۳۷-۷۴۱)

۴- بررسی نسخه های کامل و اساس (شماره ۸۲۲ کتابخانه مرعشی نجفی)

از میان همه نسخ موجود، نسخه شماره ۸۲۲ از کتابخانه مرحوم مرعشی نجفی (نسخه ای که با عنوان «اشارات من کلام الله» به ثبت رسیده و تحت تملک نظام الدین اعرج نیشابوری صاحب تفسیر «غرائب القرآن» بوده است)، آقدم و اصح نسبی نسخ است. تاریخ کتاب این نسخه، ذی الحجه ۷۰۵ هـ.ق بوده است و نسبت به نسخه ۳۷ کتابخانه حسن حسنی پاشا (که تنها شامل فاتحه و بقره است) و کتابخانه نجف اشرف (کتابت: ۷۰۰ هـ.ق) و نسخه کتابخانه مرعشی نجفی به شماره ۵۴۹۱ (نسخه شوشتر؛ کتابت: ۷۰۶ هـ.ق) و نسخه کتابخانه آستان قدس رضوی (کتابت: ۷۱۰ هـ.ق) که هیچ یک بخش های نخستین تفسیر (از جمله سور طوال) را ندارند، از حجم بیشتر و اصالت قابل اعتمادی برخوردار است. بویژه اینکه از زیر چشمان تیزبین مفسری جامع الأطراف همچون نظام الدین اعرج نیشابوری قمی، عبور کرده و به جهت کتابخانه شخصیت مهم و بزرگواری، کتابت شده است که متأسفانه نامش محو شده است، ولی عبارت «سلطان المشایخ و الوزراء، علاء الحق والدین...» در ابتدای نام او، این احتمال را زنده می دارد که این نسخه جهت شخصیت صوفی پروری چون علاء الدین کیقباد سوم و به احتمال ضعیف تر، کتابخانه

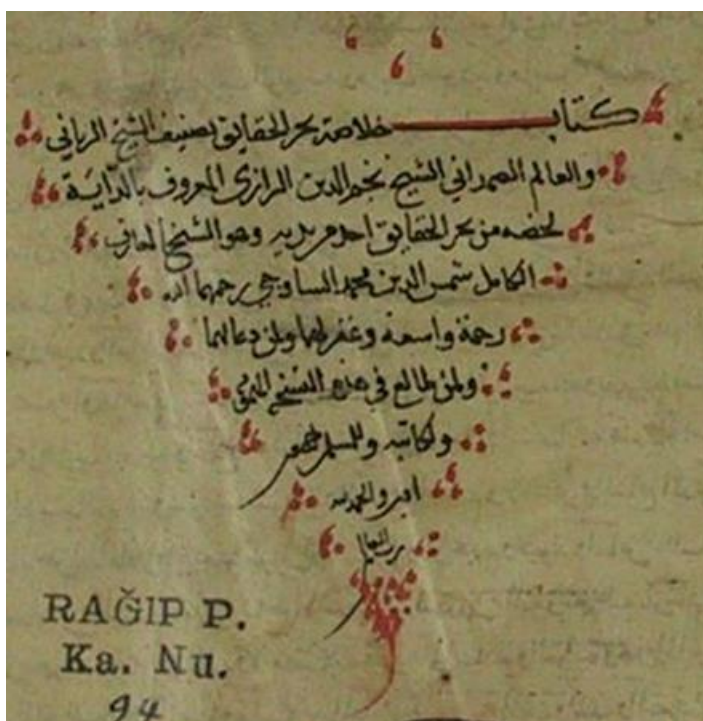

شیخ علاء الدوله سمنانی، استنساخ شده باشد.

نسخه ۳۷ کتابخانه حسنی پاشا با اینکه کتابتش متقدم بر همه نسخ بوده و دارای خط تایید مولف است، اما نمی تواند اساس واقع شود؛ زیرا تک نسخه ای متمایز از سایر نسخ محسوب می شود: اولاً مقدمه ویژه ای دارد که در هیچ نسخه دیگری یافت نشده، ثانیاً متن آن افزودنی هایی نسبت به دیگر نسخ دارد که به نظر می رسد از روی دست نوشته های اولیه مولف تهیه شده که در آن بیشتر بر منقولات تفسیر ثعلبی استوار بوده است. مرز گفتار مولف با منقولات ثعلبی، با تعبیر "قال المصنف" جدا می شود که احتمالاً از سوی شمس الدین ساوجی افزوده شده است.

۵- مختصر بحرالحقایق و نقش شمس الدین ساوجی

پیش از این اشاره شد که عمده نسخ از این تفسیر بویژه آنچه در ترکیه ضبط شده، شکل اختصاری داشته و البته در همین اختصار نیز به چهار مجلد می رسد. وجود نسخه ای مختصرشده از بحرالحقایق والمعانی منسوب به شمس الدین ساوجی - که در نسخه ای از کتابخانه راغب پاشا (شماره ۹۴، کتابت: شوال ۹۷۴ق) ضبط شده و به تصریح کاتب، از تألیفات ساوجی و حاصل انتخاب و تلخیص او از متن کامل بحرالحقایق است - نشان از اهتمام علمی و عرفانی او به میراث استادش نجم الدین رازی دارد. نکته مهم آن است که این تلخیص، توسط علی بن حسام الدین متقی هندی تایید یافته و این خود گواهی بر تداوم اعتبار علمی اثر ساوجی تا سده دهم هجری است:

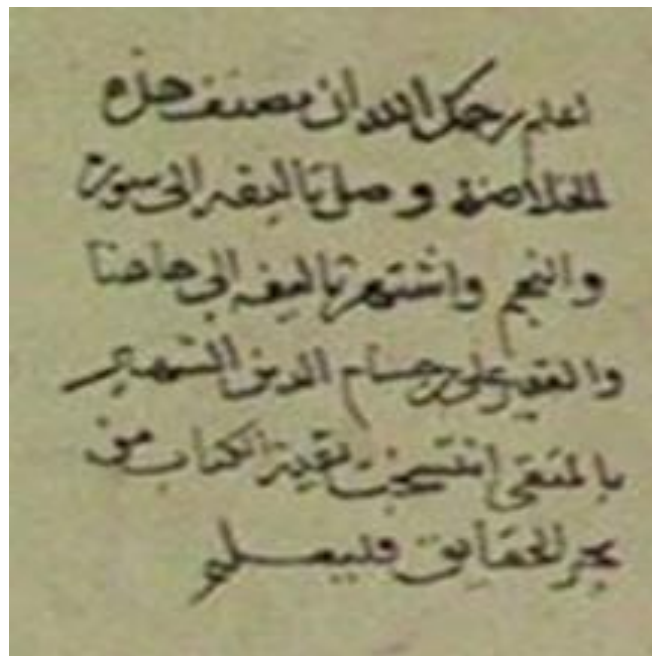

"کتاب خلاصه بحرالحقائق تصنیف الشیخ الربانی و العالم الصمدانی الشیخ نجم الدین الرازی المعروف بالدایه، لخصه من بحرالحقایق احد مؤیدیہ و هو الشیخ العارف الکامل شمس الدین محمد الساجی رحمهما الله رحمه واسعة وغفرلہما ولمن دعا لہما..." (نسخه راغب پاشا، شماره ۹۴، برگ ۲۷۸).

در حاشیه همین نسخه مختصر بحرالحقائق از کتابخانه راغب پاشا، در برگه ای که پایان سوره الذاریات است، در ورق ۲۷۸ چنین آمده:

اعلم رحمک الله ان مصنف هذه الخلاصه وصل تالیفہ الی سوره والنجم واشتہر تالیفہ الی ہا هنا والفقیر علی بن حسام الدین الشہیر بالمتقی انتخب بقیہ الکتاب من بحرالحقایق. فلیعلم. (بدان - رحمک الله - کہ مصنف این خلاصه، تالیفش را تا سوره النجم رسانید و مشہور ہم همین است کہ تا اینجا رسیدہ ؛ بندہ فقیر علی بن حسام الدین مشہور بہ متقی، بقیہ کتاب را از بحرالحقائق انتخاب!! کردم. پس دانستہ شود!)

جایگاه معنوی ساوجی در میان مشایخ زمانه اش، از قول شیخ علاءالدوله سمنانی در نفحات الانس (نقل جامی) و نیز در چهل مجلس (ص ۲۵۵) آشکار است. سمنانی، وی را در کنار ابن عَجیل و خواجه حاجی ابهری از اولیای بزرگ زمانه می داند، و این در حالی است که سمنانی خود از مراجع بزرگ طریقت بوده است. از آنجا که این سخن در زمان حیات پدر سمنانی و پیش از سال ۶۹۵ ق. مطرح شده، می توان حیات ساوجی را تا حدود ۷۲۰ ق. مستند دانست.

نقل ذہبی در تاریخ الاسلام از شمس الدین ساوجی بہ عنوان یکی از ناقلان حدیث از نجم الدین رازی، نشان از

اعتبار رجالی و معنوی او در قرن هفتم دارد (ذهبی، ۱۹۸۹: ۴۸ / ۱۶۸). همچنین وجود نسخه‌ای از خلاصه بحرالحقایق به نام او در کتابخانه خزانه رباط (شماره ۶۱۵) قرینه‌ای دیگر بر انتساب اثر به اوست.

۶- وجود دو گونه نگارش از این تفسیر (مفصل و مختصر)

از میان نسخه‌های تاکنون شناسایی شده، سه نسخه از گونه تفصیلی تفسیر بحرالحقایق در دسترس است:

۱. نسخه ۳۷ کتابخانه حسنی پاشا: (از فاتحه تا آیه ۲۵۲ از بقره)

۲. نسخه روضه حیدریه نجف به شماره ۵۸۰: از اول تفسیر سوره مریم الی آخر تفسیر سوره الشعراء؛ و از سوره زمر تا تفسیر اوایل سوره النجم (با افتادگی‌ها و نقص فراوان)

۳. نسخه کتابخانه محمدیه پاکستان: (فقط از ۸۲ بقره تا آیه ۲۵۲ از بقره)

۶-۱. توضیح در باب نسخ سه گانه: در حاشیه صفحه نخست نسخه ۳۷ چنین آمده که: "رایت فی ید صحاف انّ لهذا التفسیر مختصرا الی آخر القرآن العظیم، یکتفی بالتأویل کتفسیر القاشانی، انّ له مطولا و مختصرا مُکتفی بالتأویل (لمحرره)"; پیداست که صاحب این یادداشت (شاید مالک نسخه)، هر چند خود با متن تفصیلی تفسیر مواجه است و می‌داند که تنها دو جزو نخست قرآن را شامل است، اما می‌نویسد که در دست کاتب یا صحافی دیگر، نسخه مختصر شده آن را دیده است که تا آخر قرآن را دربر می‌گرفته است.

می‌توان احتمال داد که شمس الدین ساوجی زیر نظر یا با اجازه استادش نجم رازی، نسخه مطول تفسیر را (که شرح گونه‌ای بر الکشف والبیان ثعلبی است و مرز عبارات نجم رازی توسط کاتبان با عبارت: قال الامام الربانی المصنف رضی الله عنه...، مشخص می‌شود) در شوشتر تنظیم کرده و سایر نسخه‌های موجود که عمدتاً از گونه اختصاری‌اند، از روی همان نسخه شمس الدین ساوجی استنساخ شده باشد.

در بررسی‌های انجام شده و مقایسه‌ها و تطبیق‌ها، معلوم شد که در تفسیر مواهب علیه کاشفی و نیز روح البیان شیخ اسماعیل حقّی، در همه اقتباسات خود، و بویژه آنجا که از بخش پایانی بحرالحقائق (بعد از سوره النجم) مطلبی نقل کرده‌اند، از همین خلاصه منسوب به شمس الدین ساوجی بهره برده‌اند؛ یعنی از متن و تتمه ساوجی و نه تتمه سمنانی. از این رو باید دانست که اهمیت تتمه ساوجی بسی بیش از تتمه سمنانی است و باید مقدم بر آن انگاشته شود.

۶-۲. وجود سه تاریخ در دو برگه پایان نسخه: در انجامه نسخه ۳۷، می‌خوانیم: «تمّ تفسیر الجزء الاول و الثانی من کتاب بحر الحقایق و المعانی فی تفسیر السبع المثانی. وقع الفراغ من استنساخه فی يوم الاربعاء حادی ربيع الاول لسنة سبع و اربعین و ستمائة بمدينة تستر علی ید العبد الضعیف المحتاج الی رحمة الله تعالی و غفرانه عبد

الملك بن محمد مظفر الطيار التستري و الحمد لله رب العالمين.»

پس از این عبارت در ذیل همان برگه پایانی، یادداشتی مفصل از همان کاتب یعنی عبدالملک تستری می بینیم که می گوید این نسخه بر مؤلف خوانده شده و توضیح می دهد که در کدام مجالس، در حضور چه کسانی از کجا تا کجا. حجم این یادداشت دو صفحه است که البته بسیار ناخواناست و صفحه دوم افتادگی های فراوان دارد (موحدی، ۱۴۰۱: ۲۷).

در انتهای برگه نخست از یادداشت های کاتب، می آید: من مجلس التاسع عشر و هو من قوله: "و لقد آتينا موسى الكتاب و قفينا من بعده بالرسول.." الى آخر المجلد القران ان حامد محمد بن محمد بن محمد بن ابی ارتحل؟) و کاتب الاسامی عبدالملک بن محمد بن مظفر الطیاری التستری و ذالک فی مجلس آخرها يوم السبت سابع عشر شهرالله المحرم سنة خمسين و سته مائه فی المدرسه المعموره الفقيريه- عمرها الله تعالى بدوام بانیها- بمدينه تستر.

و چند سطر پایانی در برگه دوم یادداشت، چنین است: ...والعماد اوحدي محمد بن اوحده الاسمعاني والمحي بن محمد شاه بن شروانشاه ابن فخرآور الغزالي من اول: ای والله الى دار حکم الامر، من قوله یا ايها الذين آمنوا كتب عليكم القصاص... وفصلها... بن محمد بن الطرف من قوله: الم ذلک الكتاب... الى قوله: الذين ينقضون عهدالله من بعد ميثاق... و ذلک فی مجالس شتی آخرها يوم الثامن عن جمادی الاخر من سنة ثمان واربعين وستمائه بمدينه تستر و کاتب الاسامی عبدالملک بن محمد بن مظفر الطیاری التستری وصلى الله على محمد وآله الطهر وعترته الطاهرين وسلم تسليما. پس از این عبارت، در یک سطر، اجازه نامه ای به خط مؤلف آمده است:

«صَحَّ السَّماع و الثَّقَل. حرَّره الفقير ابو بكر محمد بن شاهاور الاسدي الرّازی فی سابع عشر المحرم سنة خمسين و ستمائه.»

به نظر می رسد پیش از این اجازه نامه، قبلاً چیزی نوشته نشده بوده، و تاریخ اجازه نامه با تاریخ آخرین یادداشت کاتب دقیقاً برابر است یعنی ۱۷ محرم ۶۵۰. اما بعداً کاتب، نام برخی دیگر از حاضران در مجلس تفسیری را به یادداشت قبلی افزوده و چون جایی برای کتابت نداشته، نام آنان را قبل از اجازه نامه شیخ آورده و تاریخ ۶۴۸ را نیز قید کرده است. بر اساس این یادداشت ها می توان پذیرفت که شیخ نجم رازی احتمالاً از زمان اتمام استنساخ این نسخه مطول از تفسیر (تا پایان آیه ۲۵۲ از سوره بقره) که مورخ ۱۱ ربیع الاول ۶۴۷ است تا ۱۷ محرم ۶۵۰ (تاریخ آخرین مجلس تفسیری)؛ یعنی نزدیک به سه سال برای القای مجالس تفسیری خود در یکی از مدارس (فقیریه) شوشتر حضور داشته است.

۳-۶. در مورد نسخه نجف اشرف باید گفت براساس آنچه از مطالب فهرست و تصاویر نسخه ها، می توان به دست

آورد، این است که: تاریخ کتابت نسخه ۷۰۰ قمری است و شامل بخش هایی از نیمه دوم تفسیر (فقط هشت سوره) است....: تحتوی هذه المخطوطة على المجلد السابع من اول تفسير سورة مريم الى آخر تفسير سورة الشعراء.

اوله: وان لايحسنوا الخلافة له على امته. فسال ربّه ولدا صالحا يامنه على امته...

آخره: والصحابه هجو الكفار استنصارا كما قال ع لحيان: اهجّ المشركين فان جبرئيل معك... (اشكوري، ۱۹۷۱: ۲۸).

ادامه نسخه در شماره ای دیگر از تفسیر سوره زمر تا تفسیر اوایل سوره النجم (یعنی پانزده سوره) را شامل است. این نسخه از روی نسخه های مطول استنساخ شده و نه مختصر که عامه نسخ باشند. مثلا اول همین نسخه تنها در الكشف والبيان ثعلبی (ثعلبی، ۲۰۰۲: ۶/۲۰۶) یافت می شود و در سایر نسخه های اختصار یافته، نیست.

بخش دوم تفسیر نیز که از اول زمر تا اوایل نجم است، کاملا با الكشف والبيان تطبیق دارد (برای نمونه اولی ر.ک: الثعلبی، ج ۸، ص ۲۲۱ و برای نمونه پایانی: همان، ج ۹، ص ۱۳۷) و اصلا در نسخه های متداول ترکیه موجود نیست. شگفت اینکه بخش سوره نجم با هیچ کدام از تنمه های سمنانی یا غیر سمنانی برابر نیست که خود موید این احتمال است که تنمه های دیگری هم بر این تفسیر نوشته شده است.

۴-۶. از نسخه کتابخانه محمدیه پاکستان می توان دریافت که: این نسخه نیز مطابق با نسخه مطول بحرالحقائق است که از آیه ۸۲ بقره شروع می شود و تا آیه ۲۵۳ پایان می یابد (ر.ک: الثعلبی، همان: ۱/۲۲۶-۲۲۷) و همچون نسخه ۳۷ حسن حسنی پاشا در پایش عنوان اتمام جزو اول و دوم قرآن را دارد...؛ البته نسخه پاکستان بدون مقدمه و خطبه و فاتحه الکتاب است.

در اولین برگه تفسیر چنین آمده: الحمد لله رب العالمين والصلوة والسلام على خير خلقه محمد وعلى آله و صحبه اجمعين اما بعد، فانّ احوج الخلق الى الله تعالى عبدالستار السهروردي (در حاشیه: هو تلميذ الشيخ شهاب الدين الذي في بغداد) يقول لما عرضت الخلق عن الاشتغال بالقرآن والحديث واشتغلوا بالقال والقليل والتحديث دعت الحاجة الى تأليف تفسير يبين معنى الظاهر والباطن من القرآن فقلت الطريق الاول من معرفه القرآن، القرائه... (صفحات بعد همه افتاده وگویا این آغاز تفسیری دیگر بوده که به این نسخه چسبانده اند!) و بعد از این صفحه با خطی متفاوت، از میانه آیه ۸۲ از بقره، چنین می آید: ... فجعلوا الخطيئه الشرك وقال غيرهم هي الذنوب الكثيره / الكبيره الموجبه لاهلها النار (ر.ک: الثعلبی، ج ۱، ص ۲۲۶-۲۲۷)؛ این عبارت که در نسخه تلخیصی نیست، کاملا مطابق است با نسخه ۳۷ حسنی پاشا ذیل آیه ۸۲.

در صفحه پایانی می خوانیم: فحق لك أن تقول ما أؤذي نبي مثل ما أؤذي لأنّ غيرك ما سقى من مشرب سقيت فما أؤذي بقطام مثل ما أؤذي. فعلى هذا ما تحقق لأحد غيرك من العالمين حتى لأنبياء والمرسلين والملائكة

المقرَّبین کشف حقائق هذه الآيات والوقوف على دقائق هذه المشكلات بقدم السير في هذه المقامات وجناح الطير في فضاء هذه الكرامات فهنيئاً ما نلتُ وحريراً بك ما قلتُ لو كان موسى عليه السلام وعيسى عليه السلام حيّاً، لما وسعهما إلاّ أتباعي وقولك "الناس يحتاجون إلى شفاعتي يوم القيامة حتّى إبراهيم" بل قولك "آدم ومن دونه تحت لوائي يوم القيامة ولا فخر" و"أنا سيّد ولد آدم ولا فخر" ولهذا نظم الله دُرر هذه الإشارات في سلك ما صرّح وعرّض بالعبارات (كما تتلوهُ ان شاء الله وحده في المجلد الثاني، اول الجزء الثالث، بقوله تعالى: «تلك الرُّسل فضلنا بعضهم على بعض منهم من كلّم الله ورفع بعضهم درجات» الآية) (تا اینجاى متن، نسخه کتابخانه محمديه پاکستان و کتابخانه حُسنی پاشا مثل یکدیگرند).

در انجامه نسخه آمده: ... تم تفسیر الجزء الاول والثانی من کتاب بحرالحقائق و المعانی فی تفسیر السبع المثانی مما اعتنا به العبد الجانی الفقیر الى الله تعالى ابوبکر بن محمد بن شاهاور الاسدی الرازی مسوده؟ بنجم الدین؟ فی شهر الله؟ احدی و خمسين (و) ستمايه.... فی محروسه تستر حرسها الله تعالى [عن الآفات وصلى الله ..] على حبيبهِ ونبیه محمد سيد الانبياء والمرسلين وعلى آله وعترته الطيبين الطاهرين و على اصحابه اجمعين. هذه حكاية عن خط الشيخ المذكر الاكمل؟ و هو المؤلف المصنف سعى الله روضته الشريفه و اهل؟ الرضوان و اسكنه بحبوحه الجنان يا كريم و يا ديّان.

با بررسی این سه نسخه و مقایسه با نسخه های دیگر که اکثریت را دارند، می توان نتیجه گرفت که ما با دو رویکرد در سنت تفسیری بحرالحقائق مواجه هستیم:

الف. روایت مطوّل، بازتاب سنت نقل محور، محدّثانه و تفصیل گراست که ترکیبی از نگاه ماثوری و تأویلی است با ارجاعات و نقل روایات فراوان.

ب. روایت مختصر، بازتاب نگاه تأویلی و ذوقی عارفی از مکتب خراسان که در نسخه هایی انعکاس یافته که احتمالاً توسط ساوجی تدوین شده و رویکردی مشابه تفسیر ذوقی عبدالرزاق کاشانی داشته است. تأثیر این گونه از تأویلات در تفاسیری مانند مواهب علیه و روح البیان قابل مشاهده است.

۵-۶. نسخه کتابخانه مرعشی نجفی به شماره ۵۴۹۱. این نسخه با نام «بحرالحقائق والمعانی» و (با خطی متفاوت از خط مستنسخ و بسی متأخر از زمان استساخ) از نجم الدین کبری شناخته شده است. دربردارنده ابتدای سوره یوسف تا سوره نجم است و در عین حال، از آغاز افتادگی دارد. کتابت آن در پنج شنبه هفدهم رمضان سال ۷۰۶ هـ. ق در شوشتر به پایان رسیده است و کاتب آن: مقبول بن اصیل رومی قیرشهری، آن را به خط نسخ، همراه با خطوط شنگرف بر روی آیه های قرآنی، به نگارش درآورده است. جلد نسخه مقوایی و عطف آن تیماج قهوه ای است، در ۲۲۶ برگ ۲۹ سطری (در اندازه ۲۶ × ۱۸ سم).

آغاز نسخه: ... الذی یختص به القلب "وَيُتِمُّ نِعْمَتَهُ عَلَيْكَ" بان يتجلى لك ويستوى عليك، اذ القلب عرش حقیقی للرب تبارک وتعالی دون ماسواه، كما قال تعالی: لا یسعنی ارضی ولا سمائی ولكن یسعنی قلب عبدی المؤمن....

پایان نسخه: وسبّح بحمد ربك حين تقوم ومن الليل فسبّحه وادبار النجوم، به یشیر الی مداومتہ علی الذکر وملازمتہ له باللیل والنهار. سورة النجم. بسم الله الرحمن الرحيم. والنجم اذا هوى. (تمت)

مستنسخ در پایان این نسخه چنین آورده است: فرغ من کتابتہ، مقبول بن اصیل الرومی القیرشهری قبیل الظہر یوم الخمیس السابع عشر من رمضان سنة ست وسبعمئة حامدا و مصليا علی نبیہ وکان ذلك فی بلدة تُسْتَر - صان الله اهلها عن الضرر.

این نسخه در کتابخانه مرحوم آیه الله مرعشی نجفی رحمه الله و به شماره ۵۴۹۱ نگهداری می شود. به احتمال قوی می توان گفت که این نسخه اصیل اما ناتمام، که به کتابت مقبول بن اصیل رومی القیرشهری است، از نسخ اساس برای نسخه ای بوده است که طبق گفته شمس الدین افلاکی از سوی شهاب الدین مقبولی قیرشهری از فضلالی تبریز که در قبه غازان معید بود، به حضرت عارف چلبی جلال الدین فریدون پسر سلطان ولد بخشیده شد. افلاکی پس از بیان ماجرای که منجر به اهدای این نسخه به عارف چلبی شد، ختم ماجرا را چنین گزارش می کند: ... (شهاب الدین مقبولی قیرشهری) در تبدیل اخلاق کوشیده، بنده و مرید شد و نسخه تفسیر شیخ نجم الدین دایه را که سرمایه محققان قرآنست، به حضرت چلبی بخشیده از حد بیرون بندگی ها کرد و حضرت چلبی آن تفسیر را بخدمت ملک المذکرین مولانا علاء الدین قسطنطونیہ رحمه الله ایثار کرد و نسخه آن تفسیر هنوز در ممالک روم نبود؛ به برکت آن سلطان در این ممالک شایع گشت (افلاکی، ۱۳۱۶: ۲/ ۹۳۳).

می دانیم که علاء الدین کیقباد سوم از حدود ۶۹۹ ق تا ۷۰۷ یا ۷۰۹ ق. به طور اسمی سلطان سلجوقیان روم بود. حکومت او صرفاً شکلی و وابسته به ایلخانان مغول بود و پس از او، سلسله سلاجقه روم منقرض شد. بنابراین، با توجه به گفته افلاکی، این اتفاق باید مربوط به سفر اول عارف چلبی به تبریز بوده باشد. چون عارف چلبی این نسخه را به خود سلطان علاء الدین کیقباد سوم اهدا کرده (با توجه به ایام حکومت علاء الدین: تا ۷۰۹ قمری)، این اهداء در فاصله زمانی بین سال ۷۰۶ تا حداکثر ۷۰۹ ق امکان پذیر بوده است؛ یعنی زمانی که سلطان هنوز بر سر کار بوده و عارف چلبی نیز از سفر بازگشته و در قونیه حضور داشته است.

این نسخه همچنین این احتمال را قوی تر می کند که مادر نسخه ای که به شام و آناتولی رفته و اولاً توسط کاتبی چون: مقبول بن اصیل رومی القیرشهری و بعدتر به همّت علاء الدین کیقباد سوم، مجال تکثیر و شیوع یافته، نسخه های ملخص بوده و نه مطول، والبتہ ما از قراین دیگر در می یابیم که کار تلخیص توسط شیخ شمس الدین ساوجی انجام گرفته است. نیز باید به یاد داشت که مهر ناخوانای نسخه شماره ۸۲۲ در کتابخانه مرعشی نجفی، عبارت

«سلطان المشايخ و الوزراء، علاء الحقّ والدّین...» دارد که باز ممکن است مراد از آن، همین کیقباد سوم باشد که با تاریخ اقتدارش همخوانی دارد. به هر حال هم نسخه مورد استفاده نظام الدین نیشابوری و هم نسخه مورد توجه علاء الدوله سمنانی، همین نسخه تلخیص یافته بوده است؛ یعنی از ابتدای قرن هشتم (با توجه به نسخه های مورّخ ۷۰۵ و ۷۰۶) و تنها پس از حدود پنجاه سال از رحلت مولف اصلی (نجم الدین رازی: ۶۵۴ یا ۶۵۶) این روایت از تفسیر او شهرت و شیوع داشته است.

۷- تحلیل داده های نسخه شناسی و دلالت های تاریخی

۷-۱. گونه شناسی روایات تفسیر

تفسیر بحر الحقائق به روشنی در دو روایت قابل تفکیک است.

روایت مطوّل (مبسوط): شیوه تفسیری و گسترده، با ارجاع فراوان به الکشف و البیان ثعلبی، نقل احادیث، اقوال مفسّران و اشعار عربی. نمونه هایی از این روایت، در این نسخه ها دیده می شود:

نسخه ۳۷ کتابخانه حسن حسنی پاشا (کتابت ۶۴۷ق، قرائت بر مؤلف در ۶۵۰ق)

نسخه محمدیه پاکستان (آغاز از ۸۲ بقره تا ۲۵۳ بقره)

نسخه روضه حیدریه نجف (سوره مریم تا النجم، با افتادگی های بسیار)

روایت مختصر (تلخیص یافته): شیوه تأویلی تر، بدون نقل های سنگین، با ساختار انسجام یافته و مبتنی بر برداشت ذوقی. عمده نسخه های ایران و ترکیه، و نیز نسخه ۹۴ راغب پاشا، متعلق به این دسته اند و تلخیص آن به شمس الدین ساوجی نسبت داده شده است.

۷-۲. تاریخ های دقیق کتابت

برخی تاریخ های قطعی کتابت و قرائت:

نسخه ۳۷ (حسن حسنی پاشا): استنساخ در شوشتر (۶۴۷ق)، قرائت بر مؤلف (۶۵۰ق)

نسخه ۵۴۹۱ مرعشی: کتابت توسط «مقبول بن اصیل رومی القیرشهری» در شوشتر (۷۰۶ق)

نسخه ۸۲۲ مرعشی: کتابت ۷۰۵ق (اصح نسخه های کامل)

۷-۳. داده های مربوط به کاتبان و محل کتابت

عبدالملک بن محمد مظفر طیار تستری: نسخه ۳۷ را در شوشتر نوشته، و شاهد سماع از نجم الدین رازی

بوده است.

مقبول بن اصیل رومی القیرشهری: نسخه مرعشی (۵۴۹۱) را در شوشتر کتابت کرده است.

محل کتابت بسیاری از نسخه های متقدم، شهر شوشتر است که در قرن هفتم هجری نقش مهمی در جریان نگارش و انتقال آثار عرفانی داشته است.

۴-۷. مَهرها، تملک نامه ها، و نقش ملوک

نسخه ۸۲۲ مرعشی دارای مَهر محو شده ای با عنوان «سلطان المشایخ و الوزراء، علاء الحق والدين...» است. این مهر شاید متعلق به علاء الدین کیقباد سوم باشد. شواهد افلاکی نشان می دهد نسخه ای توسط شهاب الدین مقبولی قیرشهری به عارف چلبی اهدا شده و او آن را به علاء الدین قسطنطینی تقدیم کرده است.

۵-۷. نسبت نسخه ها با منابع دیگر

اقتباس گسترده از الكشف و البیان ثعلبی در روایت مطوّل؛ آن گونه که در ابتدای نسخه ۳۷ می نویسد: فانی ذاکر فی تفسیری معظم ماذکره ائمه التفسیر ونقلوه عن الاولی و دونوه فی تفاسیرهم لاسیما الحبر المقتدی فی هذا الشان و السحر المهددی فی علوم القرآن، الاستاد الامام ابواسحق احمد بن ابراهیم الثعلبی- نورالله حفرته ورضی عنه- كما ارضانا بمساعیه الجمیله و اغنانا عن المراجعه الی المصنفات العریضه الطویله، نحمل مقاساه شدايدها فی تحصیل فرايدها وفوايدها. فاصناف الانام علی موايدها فی کتابه الموسوم بالكشف و البیان عن تفسیر القرآن مما جمع فیه کما ذکر و قال:

"فاستخرت الله تعالى في تصنيف كتاب شامل كامل، مهذب ملخص، مفهوم منظوم، مستخرج من زهاء [نصف و] مائة كتاب مجموعات مجربات مسموعات، سوى ما التقطته من التعلقات التطبيقات، و الأجزاء المتفرقات و تلقفته عن أفواه المشايخ الآثبات، و هم قريب من ثلاثمائة شيخ، نسقته بأبلغ ما قدرت صرت عليه من الإيجاز و الترتيب، و لفقته وسعة الإثبات بغاية التنقيب و التقريب و ينبغي التنسيق و الترتيب و سيبقى لكل مؤلف كتابا في فن قد سبق إليه أن لا يعدم كتابه بعض خلال التي أنا ذاكرها؛ إِمّا استنباط شيء إن كان مغفلا أو جمعه إن كان متفرقا، أو شرحه إن كان غامضا، أو حسن نظم و تأليف، أو إسقاط حشو و تطويل.

و أرجو أن لا يخلو هذا الكتاب عن هذه الخصال التي ذكرتها و الله الموفق لاتمام ما نويت و قصدت و خرجت الكلام فيه على أربعة و عشرين نحو: البسائط، و المقدمات، و العدد، و التنزيلات، و القصص، و النزولات، و الوجوه و القراءات، و العلل، و الإحتجاجات، و العربية، و اللغات، و الإعراب، و الموازنات، و التفسير، و التأويلات و المعاني، و الجهات، و الغوامض، و المشكلات، و الأحكام، و الفقهيات، و الحُلم و الإشارات، و الفضائل، و الكرامات، و الأخبار المتعلقة أدرجتها في أثناء الكتاب، بحذف الأبواب" (ر.ک: الثعلبی، ۲۰۰۲: ۷۵/۱).

هذه شرايطُ خرَج كتابه عليها تقبل الله منه وشكر سعيه، فسأدرجُ معظمها في هذا الكتاب على طريق الايجاز مع ما اضيف اليها من تصانيف المتقدمين و من تصانيف المتأخرين مثل البسط و الوسيط الامام ابى الحسن على بى احمد الواحدى رحمه الله و من بعده وان كانوا مقتبسين من انوار فوايده المواكِلين معنا على مواليده من لقاطات لم يلتقطها او قراضات لم يضبطها فهذا شرطى فى التفسير."

تطبيق مستقيم بر خى سطور با غرائب القرآن نظام الدين نيشابورى و مواهب عليه، نشان از بهره گیری آنان از نسخه های مختصر دارد.

نتیجه

تحلیل داده های نسخه شناسی تفسیر بحر الحقائق و المعانی، ابزاری کارآمد برای تعیین حدود نگارش نجم الدین رازی، تمییز تنمیه های سمنانی و ساوجی، و شناخت مسیر انتقال متنی این اثر در گستره جغرافیای عرفانی ایران است. نسخه ۸۲۲ کتابخانه مرعشی به عنوان اساس نسبی این تفسیر، اگرچه ناقص، اما واجد بیشترین اعتبار تاریخی و سندی است. نسخه ۳۷ کتابخانه حسن حسنی پاشا نیز به مثابه سندی منحصر به فرد از فرایند آموزش و سمع در میان مشایخ و شاگردان این مفسر در شوشتر، اطلاعات ذی قیمتی از حیات علمی نجم رازی به دست می دهد که به برخی از آنها در این مقاله تصریح شد. مهم ترین دریافتی که از مطالعه این نسخه حاصل می آید، احتمال چند مرحله ای بودن نگارش تفسیر و املاي آن بر شاگردان اوست. می توان حدس زد که نسخه ۳۷ حسنی پاشا از نخستین نگارش های تفسیر بحر الحقائق بوده، که بر اساس مقدمه آن، در سال ۶۳۵ یعنی در شصت و سه سالگی مولف، تألیف شده و کتابت آن (تا پایان جزو دوم قرآن؛ یعنی آیه ۲۵۲ بقره) میان سال های ۶۴۷ تا ۶۵۰ هجری، به انجام رسیده و بر مریدان املاء شده است. این تفسیر بعدتر توسط مرید نجم الدین یعنی شمس الدین ساوجی تلخیص شده و هر دو روایت تفسیری، در دهه های بعد توسط مریدان و خانقاهیان به استنساخ رسیده و این خود بیانگر این است که نجم رازی پس از استیلای مغول نیز بارها به ایران آمده و در خوزستان و بخصوص شوشتر در حدود سه سال اقامت داشته است.

این نسخه تلخیص شده و مشهور، نزدیک به پنجاه سال بعد به عنوان مادر نسخه ای مصحح از شوشتر به شام و آناتولی رفته و اولاً توسط کاتبی چون: مقبول بن اصیل رومی القیرشهری و بعدتر به همت علاء الدین کیقباد سوم، در سراسر کتابخانه های ممالک عثمانی مجال تکثیر و شیوع یافته است. افزون بر نسخه های عثمانی، نسخه مورد استفاده نظام الدین نیشابوری و نیز نسخه مورد توجه علاء الدوله سمنانی، همین نسخه تلخیص یافته بوده است؛ یعنی (با توجه به نسخه های مورخ ۷۰۵ و ۷۰۶) از ابتدای قرن هشتم، و تنها پس از حدود پنجاه سال از رحلت مولف اصلی (نجم الدین رازی: ۶۵۴ یا ۶۵۶) این روایت از تفسیر او شهرت و شیوع داشته است. نسخه شناسی در

این جا فراتر از ابزاری کمکی، خود به منزله روشی مستقل برای بازسازی تاریخ عرفانی، زنجیره های شاگردی، و حتی سیر تحول تفسیر عرفانی در ایران به ما یاری رسانده است.

منابع

۱. افلاکی، شمس الدین (۱۳۶۲)، مناقب العارفین، تصحیح: تحسین یازجی، تهران، دنیای کتاب.
۲. الثعلبی، احمد بن محمد (۲۰۰۲)، الکشف والبيان، ج ۱، دار إحياء التراث العربي، بیروت - لبنان
۳. درایتی، مصطفی، (۱۳۹۰)، فهرستگان نسخه های خطی ایران (فنخا) گردآورنده تهران: سازمان اسناد و کتابخانه ملی جمهوری اسلامی ایران،
۴. ذهبی، شمس الدین (۱۹۸۹)، تاریخ الاسلام، محقق تدمری، عمر عبدالسلام، ج ۴۸، دار الكتاب العربي، بیروت، لبنان
- الحسینی، سید احمد (۱۹۷۱)، فهرست مخطوطات خزانه الروضة الحیدریه فی النجف الاشرف، مطبعة النعمان، نجف، ص ۲۸.
۵. صفری آق قلعه، علی (۱۳۹۶)، آگاهی هایی تازه از زندگی نجم دایه در نسخه ای از تفسیرش بحر الحقایق با یادداشتی به خط خود او، گزارش میراث، شماره ۸۰ و ۸۱.
۶. موحدی، محمدرضا (۱۳۸۱)، آن سوی آینه؛ در آمدی بر تفسیر عرفانی شیخ نجم الدین رازی، تهران، انتشارات آن.
۷. موحدی، محمدرضا (۱۳۸۰)، نجم الدین رازی و تفسیر عرفانی قرآن، مجله تخصصی بینات ۱۳۸۰، شماره ۳۰
۸. موحدی، محمدرضا (۱۴۰۱)، یافته هایی از حیات و آثار نجم رازی، پژوهش های ادب عرفانی (گوهر گویا)، سال ۱۶، شماره ۲ (پیاپی ۴۹)
۹. موحدی، محمدرضا (۱۳۹۴)، مأخذ اشارات در تفسیر غرائب القرآن، دوره و شماره: دوره ۵، شماره ۱۲،
۱۰. نسخه شماره ۸۲۲ از کتابخانه مرعشی نجفی، (از ۳۶ بقره تا طور) کتابت ۷۰۵
۱۱. نسخه ۳۷ بحر الحقائق از کتابخانه حسن حسنی پاشا (کتابخانه سلیمانیه) کتابت ۶۴۷ و در سال ۶۵۰ بر مولف قرائت شده (از فاتحه تا ۲۵۲ بقره)
۱۲. نسخه ۳۲۸ بحر الحقائق از کتابخانه نور عثمان. از فاتحه تا طور. کتابت ۸۸۱
۱۳. نسخه ۱۸۹ (کتابخانه مرعشی نجفی) (از اوایل بقره تا آخر توبه) و نسخه ۵۲۸۸ (کتابخانه مرعشی نجفی) بدون تاریخ کتابت (از فاتحه تا هود)

۱۴. نسخه ۱۵۳ بحرالحقائق، کتابخانه داماد ابراهیم (کامل با تکمله سمنانی) بی تا.
۱۵. نسخه ۱۴ بحرالحقائق، کتابخانه تورخان سلطان (کامل با تکمله سمنانی) کتابت ۹۲۱.
۱۶. نسخه ۹۴ بحرالحقائق، کتابخانه راغب. شمس الدین ساوجی (کامل با تکمله غیر سمنانی) کتابت ۹۷۴.